संस्कृतेन वृत्तविद्या ।

भूमिका – वृत्तविद्या नाम पत्रकारिता । संस्कृतपत्रकारिता इति क्षेत्रमपि सुप्रतिष्ठितमस्ति अधुना । जनतन्त्रस्य मुख्यः स्तम्भः नाम वृत्तपत्रम् इति उच्यते। संस्कृतज्ञानां कृते अपि वृत्ते एषः विस्तृतः अवकाशः उद्घाटितः । दृग्माध्यमं, श्रव्यमाध्यमं, दृक्श्रव्यमाध्यमं तथैव समाजमाध्यमम् एतेषु क्षेत्रेषु अवसराः अद्य उपलब्धाः । निर्मितिः (Production), सञ्चालनम् (Direction), विज्ञापनक्षेत्रम् (Advertising), संरचनाशास्त्रम् (Designing) इत्यादिषु क्षेत्रेषु बहवः जनाः अद्य उद्योगरताः ।

दैनिकपत्रात् वार्षिकपत्रिकापर्यन्तं नैकानि नियतकालिकानि संस्कृतभाषया सम्प्रति प्रकाश्यन्ते । तेषु वार्षिकवृत्तपत्रस्य अभिरूपम् अपि पुस्तके प्रदर्शितम् ।

पत्रकारिता नाम आधुनिकसमाजस्य एकम् अविभाज्यम् अङ्गम् । वार्ताप्रसारणस्य कृते पत्रकारिता इति महत्त्वपूर्णं माध्यमम् । सूचनातन्त्रज्ञानक्षेत्रे पत्रकारिता विशिष्टं महत्त्वं भजते । सर्वासु भाषासु इव संस्कृतभाषायामपि पत्रकारिता भृशं विकसिता दृश्यते । संस्कृतपत्रिकायाः आरम्भः जूनमासस्य प्रथमे दिने षट्षडष्टैकतमे ख्रिस्ताब्दे (१ जून १८६६) काशीक्षेत्रे अभवत्। 'काशी विद्यासुधानिधिः' इत्येषा सा पत्रिका। तदनन्तरं संस्कृतवृत्तपत्रिकाणां सङ्ख्या सवेगं वृद्धिं गता। अधुना भारतवर्षे उपद्विशतमिताः संस्कृतपत्रिकाः नियमिततया प्रकाश्यन्ते । तासु दैनिकं, साप्ताहिकं, पाक्षिकं, मासिकं, द्वैमासिकं, त्रैमासिकं, षाण्मासिकं, वार्षिकं तथा विशेषाङ्कः इत्यादयः प्रकाराः अन्तर्भूताः। संस्कृतभाषायाः प्रसारः इत्यपि एतासां पत्रिकाणाम् उद्दिष्टम् । जनाः संस्कृतं पठितुम् उत्सुकाः भवन्तु इति धिया एतासु पत्रिकासु सरलसंस्कृतेन वार्ताः, लेखाः, काव्यानि, कथाश्च समाविष्टाः सन्ति । चन्दमामा इति मासिकपत्रिका बालकानां ज्येष्ठानां च चेतांसि आकर्षयति स्म । इदानीं **गुञ्जारवः, संस्कृतभवितव्यम्, गीर्वाणसुधा, भारती, सम्भाषणसन्देशः, समर्पणम्** इत्यादीनि नियतकालिकानि संस्कृतप्रचारप्रसारकार्यरतानि । **'सुधर्मा'** तथैव **'विश्वस्य वृत्तान्तः'** एते संस्कृतदैनिके अद्यापि संस्कृतमाध्यमेन वार्ताङ्कनं कुरुतः इति अत्र विशेषः ।

जूनमासस्य त्रिंशत्तमे दिने चतुःसप्तनवैकतमे ख्रिस्ताब्दे (३० जून १९७४) अस्माकं केन्द्रशासनेन आकाशवाण्यां प्रातः नववादने संस्कृतवार्तापत्रस्य प्रसारणम् आरब्धम् । संस्कृतपत्रकारिताक्षेत्रे एतद् महत्त्वपूर्णं पदमासीत्। तदनन्तरम् अचिरादेव सन्ध्यासमये दशाधिकषड्वादने द्वितीयं संस्कृतवार्तापत्रमपि आरब्धम् । वृत्तनिवेदकः बलदेवानन्दसागरः निवेदनकौशलेन प्राप्तख्यातिः ।

संस्कृतमाध्यमेन पत्रकारिता शनैः शनैः प्रगतिपथम् अगच्छत् । ऑगस्टमासस्य एकविंशतितमे दिने चतुर्नवनवैकतमे ख्रिस्ताब्दे (२१ ऑगस्ट १९९४) दूरदर्शनेन साप्ताहिकं संस्कृतवार्तापत्रं प्रसारितम्। साम्प्रतं दूरदर्शनद्वारा प्रतिसप्ताहं प्रसार्यमाणः 'वार्तावलिः' इति कार्यक्रमः विशेषोल्लेखनीयः। तस्य आशयवैविध्यं रोचकं प्रस्तुतीकरणं च प्रेक्षकान् रञ्जयतः ।

एवं संस्कृतमाध्यमेन पत्रकारितायाः मार्गक्रमणं लक्षणीयम् । संस्कृतभाषा न केवलं पुराणकथाविषये सीमिता अपि तु आधुनिककाले प्रचलिताः सर्वे विषयाः संस्कृतभाषया वर्णयितुं शक्याः। अतः नैके जनाः संस्कृतपत्रकारितया संस्कृतं प्रति आकृष्टाः । संस्कृतेन पत्रकारितां युवकाः वृत्तिरूपेण अपि स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति इति विचारेण भारतीय-जनसञ्चार-संस्था (IIMC) द्वारा संस्कृत-पत्रकारिता-अभ्यासक्रमः अपि आरब्धः।

आधुनिकसमाजमाध्यमेषु अपि संस्कृतस्य उपयोजनं बहुशः दृश्यते । तत्कृते संस्कृतज्ञानस्य आवश्यकता वर्तते । अतः संस्कृतज्ञानां युवकानां कृते विस्तृतं कार्यक्षेत्रम् उपलब्धमस्ति इति ।

शब्दार्थः ।

१) प्राप्तख्यातिः – प्रसिद्धः ।
२) भृशम् – बहु ।
३) पदक्षेपः – प्रवेशः ।

समासविग्रहः ।

१) सवेगम् – वेगेन सह । अव्ययीभावः ।
२) प्राप्तख्यातिः – प्राप्ता ख्यातिः येन सः । बहुव्रीहिः ।
३) अचिरात् – न चिरात् । नञ्तत्पुरुषः ।
४) प्रतिसप्ताहम् – सप्ताहे सप्ताहे प्रति । अव्ययीभावः ।

रूपपरिचयः ।

१) इयम् – इदम्, सर्वनाम, स्त्रीलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।
२) प्रकाशन्ते – प्र + काश् (१ आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
३) आरब्धम् – आ + रभ् (१ आ.प.), क्तप्रत्ययान्तं विशेषणम् , नपुंसकलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।
४) स्वीकर्तुम् – स्वी + कृ (८ उ.प.), च्विरूपम् , हेत्वर्थक-तुमन्त-अव्ययम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) संस्कृतभाषायाः प्रसारः इत्यपि एतासां पत्रिकाणाम् उद्दिष्टम् ।
२) आधुनिकसमाजमाध्यमेषु अपि संस्कृतस्य उपयोजनं बहुशः दृश्यते ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) संस्कृतपत्रिकायाः आरम्भः कुत्र अभवत् ?
२) का प्रथमा संस्कृतपत्रिका ?
३) कः विख्यातः संस्कृतवृत्तनिवेदकः ?
४) कया संस्थया संस्कृत-पत्रकारिता-अभ्यासक्रमः आरब्धः ?
५) किं संस्कृतमासिकं बालकानां ज्येष्ठानां च प्रियम् ?

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

भारतवर्षः, धीः, साम्प्रतम् , वैविध्यम् , सीमिता, आकृष्टाः, युवकाः, बालकाः

४. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

अविभाज्यम् , आधुनिकम् , भृशम् , विकसिता, वृद्धिः, सीमिता

५. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) महत्त्वपूर्णम्	विषयाः ।
२) अविभाज्यम्	प्रसारणम् ।
३) साप्ताहिकम्	अङ्गम् ।
४) प्रचलिताः	कार्यक्षेत्रम् ।
५) विस्तृतम्	माध्यमम् ।

६. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) सूचनातन्त्रज्ञानक्षेत्रे पत्रकारिता विशिष्टं महत्त्वं भजते । (क्रियापदं विधिलिङ्लकारे परिवर्तयत।)

२) चन्दमामा इति मासिकं बालकानां चेतांसि आकर्षयति स्म । ('स्म' निष्कास्य वाक्यं पुनर्लिखत ।)

३) एते संस्कृतदैनिके संस्कृतमाध्यमेन वार्ताङ्कनं कुरुतः । (क्रियापदं बहुवचने परिवर्तयत ।)

४) केन्द्रशासनेन आकाशवाण्यां संस्कृतवार्तापत्रस्य प्रसारणम् आरब्धम् । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत।)

७. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) संस्कृतपत्रिकायाः आरम्भः काशीक्षेत्रे अभवत् (तद्)

२) संस्कृतभाषा केवलं पुराणकथाविषये न सीमिता । (तद्)

३) सर्वे विषयाः संस्कृतभाषया वर्णयितुं शक्याः । (तद्)

४) तासु दैनिकं, वार्षिकम् इत्यादयः प्रकाराः अन्तर्भूताः । (पत्रिका)

५) तस्य आशयवैविध्यं प्रेक्षकान् रञ्जयति । (कार्यक्रम)

८. पृथक्करणम् ।

जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

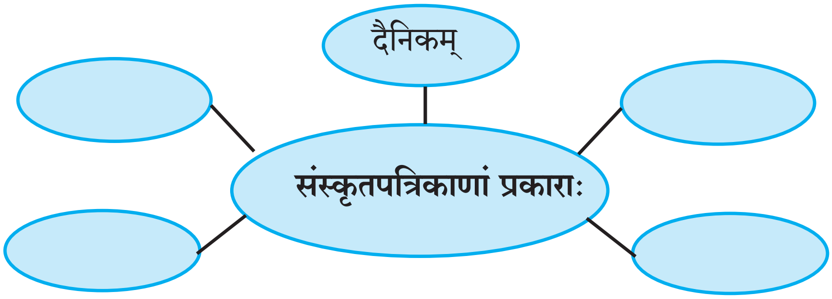

२)

३)

साम्प्रतं प्रसिद्धानि नियतकालिकानि

उपक्रमः – संस्कृतनियतकालिकं, संस्कृत-अनुप्रयोगः (app), संस्कृत-युट्युब प्रसारणम् एतेषु कस्यापि एकस्य विस्तृतं परिचयं लिखत ।

***

कथारञ्जनी

कश्चन दारुहारः स्वपौत्रेण सह काष्ठकर्तनार्थं वनं गतवान् । वने विभिन्नाकाराः वृक्षाः आसन् । पौत्रस्य तत् प्रथमं वनगमनम् आसीत् इत्यतः सः दारुहारः तेषां विषये पौत्रं बोधयन् आसीत् । सः अवदत्– ''पश्य! एषः स्थूलः वृक्षः । एतस्य काष्ठेन काष्ठफलकानि निर्मीयन्ते । तैः फलकैः द्वाराणि, उत्पीठिकाः, काष्ठभित्तिकाः इत्यादयः निर्मीयन्ते ।''

''एते वक्राः वृक्षाः अपि उपयोगिनः भवन्ति किम्?'' पौत्रः अपृच्छत् ।

''आम् । निश्चयेन । एतादृशानां वृक्षाणां काष्ठैः नौकायाः बाह्यानि वक्राङ्गानि निर्मीयन्ते ''इति अबोधयत् पितामहः । किञ्चिद्दूरे स्थितान् उन्नतान् वृक्षान् दर्शयन् सः पौत्रम् अवदत्– ''एतैः उन्नतैः वृक्षैः नौकायां यः दिङ्नियन्त्रकः स्तम्भः भवति सः, ध्वजस्तम्भः वा निर्मास्यते'' इति ।

''आम्'' इति सम्मतिं दर्शितवान् पौत्रः । स च अग्रे विद्यमानं कञ्चित् वृक्षं दृष्ट्वा पितामहं पृष्टवान्– ''एषः वृक्षः न स्थूलः न वा वक्रः न च उन्नतः । एतस्य उपयोगः नौकानिर्माणार्थं भवितुं न अर्हति । अतः एतं वृक्षं किम् इन्धनार्थं कर्तयेव?'' इति ।

तस्य स्कन्धे हस्तं स्थापयित्वा दारुहारः अवदत्– ''आदौ तं स्थूलं शुष्कं वृक्षं कर्तयेव । अनन्तरं चिन्तयेव अस्य विषये'' इति । अस्तु इति पौत्रः अङ्गीकृतवान् । स्थूलवृक्षं कर्तयित्वा श्रान्तः पौत्रः विश्रान्तिम् इच्छन् पितामहं प्रार्थितवान्– 'उपविशाव किञ्चित्' इति ।

पितामहः तं पुनः तेन दर्शितस्य वृक्षस्य समीपं नीत्वा छायायाम् उपावेशितवान् । किञ्चित् विश्रम्य सः पौत्रम् उक्तवान्– ''पश्य! एषः वृक्षः निरुपयोगी इति मत्वा इन्धनार्थं कर्तयेव इति त्वया उक्तम् आसीत् । किन्तु अधुना तस्य छायायाम् एव विश्रान्तिं प्राप्तवान् खलु त्वम्! अतः सर्वदा त्वया स्मर्तव्यं यत् कस्य अपि वस्तुनः इव जनस्य अपि उपयोगिता निरुपयोगिता वा सहसा न निर्णेतव्या इति । कस्मिन् कीदृशाः गुणाः सन्ति, ते च कथम् उपकारिणः भवेयुः इति गच्छता कालेन अनुभवेन च ज्ञायेरन् । अतः कोऽपि जनः वस्तु वा क्षणेन न उपेक्षणीयम्'' इति ।

द्वितीयः पाठः । पाकविधानम् ।

भूमिका – यदि उदरं परिपूर्णं, रसना तृप्ता तर्हि चित्तमपि तुष्यति । अत एव अस्माकं दैनन्दिनं जीवनम् अशनं, तत्सम्बन्धिनः पदार्थाः, उपकरणानि, पाकादिक्रियाः च इत्यादिकैः प्रायशः व्याप्तम् । परिचित-पाककृतिभिः नैके संस्कृतशब्दाः लीलया रञ्जकतया च ज्ञातुं शक्याः । अतः एतादृशः विषयः एव तस्याः भाषायाः विषये छात्राणां मनसि स्नेहम् उत्पादयेत् जिज्ञासां च वर्धयेत् ।

पुरातनेषु संस्कृतकाव्येषु यत् व्यञ्जनवैविध्यं दृश्यते तत् तु प्राचीनकालादारभ्य मानवस्य खाद्यरसिकताम् एव प्रदर्शयति । पाकविधिविषयकाः नैके प्राचीनाः ग्रन्थाः विद्यन्ते ।

तृतीयसोमेश्वरेण एकादश-द्वादशतमे शतके लिखितं 'मानसोल्लास' काव्यं विविधविषयान् ज्ञापयति । ग्रन्थस्य एतस्य पाककलाविषयकः विभागः प्रामुख्येन प्रसिद्धः । इडली, मज्जिका, शिखरिणी, मस्तु एते पाकविधयः मानसोल्लासात् सङ्गृहीताः । 'नलपाकदर्पणम्' इति ग्रन्थः राज्ञा नलेन लिखितः इति परम्परया कथितम् । किन्तु न तस्य कालः ज्ञायते । अस्मिन् ग्रन्थे ११ प्रकरणेषु ७६१ श्लोकाः सन्ति । अत्र 'सूप' इति पदार्थस्य कृतिः नलपाकदर्पणस्य प्रथमप्रकरणात् उद्धृता ।

एषः पाठः अन्नप्रक्रियाविषये रुचिं जनयति ।

१. इडलिका

माषस्य विदलान् क्लिन्नान्निस्तुषान् हस्तलोडनैः ।
ततः सम्पेष्य पेषण्यां सम्भारेण विमिश्रितान् ।
स्थाल्यां विमर्द्य बहुशः स्थापयेत्तदहस्ततः ।।
आम्लीभूतं माषपिष्टं वटिकासु विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रगर्भाभिरन्याभिः पिधाय परिपाचयेत् ।।
अवतार्यात्र मरीचं चूर्णितं विकिरेदनु ।
घृताक्ता हिङ्गुसर्पिभ्यां जीरकेण च धूपयेत् ।।

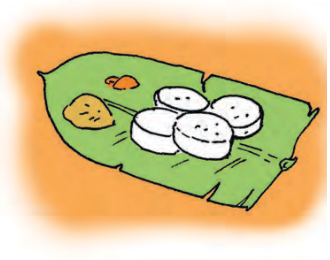

२. सूपः

कुलित्थ-माष-निष्पाव-तुवरी-चणकादयः।
शूर्पेण शोधयेत् सम्यक् मुद्गादीन्वितुषीकृतान् ।।
पचेत् प्रवण्यां पाकज्ञः समभागोदकैश्च तान् ।
पक्वे सूपे समालोक्य यथार्हं सैन्धवं क्षिपेत् ।।
सुवर्णार्थञ्च तत्रैव निशावर्णं विनिक्षिपेत् ।
पुनश्च वासनार्थन्तु यथार्हं हिङ्गु निक्षिपेत् ।।
दर्वीपुटेन निर्मथ्य पयसा लोडयेच्च तम् ।
कर्पूरपुष्पमुख्यैश्च सुदृढं चाधिवासयेत् ।।
एवं मत्साधितं सूदः प्रदद्यात् सूपमुत्तमम् ।।
अयं रुचिकरात्सूपः रुच्यः पित्तविनाशकः ।
सर्वैर्गुणैस्समाविष्टो लघुरूपो निरामयः ।।

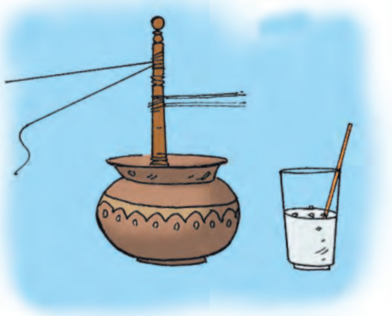

३. मज्जिका

मथितं शर्करायुक्तमेलाचूर्णविमिश्रितम् ।
कर्पूरधूपितं नाम्ना मज्जिकेत्यभिधीयते ।।

४. शिखरिणी

निष्पीड्य दधि वस्त्रेण स्रावयेत्तद् द्रुतं जलम् ।
शर्करैलासमायुक्ता सूदैः शिखरिणी मता ।।

५. मस्तु

स्रावितं यद्धृतं तोयं जीरकार्द्रकसैन्धवैः ।
संयुक्तं हिङ्गुधूपेन धूपितं मस्तु कीर्तितम् ।।

अन्वयः ।

१) माषस्य क्लिन्नान् विदलान् हस्तलोडनैः निस्तुषान् कुर्यात् । ततः पेषण्यां सम्पेष्य (विविधशाकानां वा पिष्टधान्यानां वा) सम्भारेण विमिश्रितान् (पिष्टमाषान्) स्थाल्यां बहुशः विमर्द्य ततः तत् अहः स्थापयेत्। आम्लीभूतं माषपिष्टं वटिकासु विनिक्षिपेत् । अन्याभिः वस्त्रगर्भाभिः वटिकाभिः पिधाय परिपाचयेत् । अवतार्य अत्र चूर्णितं मरीचम् अनु विकिरेत् । घृताक्ताः (ताः इडलिकाः) हिङ्गुसर्पिर्भ्यां जीरकेण च धूपयेत् ।

२) कुलित्थमाषनिष्पावतुवरीचणकादयः शूर्पेण सम्यक् शोधयेत् । पाकज्ञः वितुषीकृतान् मुद्गादीन् प्रवण्यां समभागोदकैः पचेत् च । पक्वे सूपे समालोक्य यथार्हं सैन्धवं क्षिपेत् । तत्रैव सुवर्णार्थं निशावर्णं विनिक्षिपेत्। पुनश्च वासनार्थं तु यथार्हं हिङ्गु निक्षिपेत् । दर्वीपुटेन निर्मथ्य तं पयसा लोडयेत् कर्पूरपुष्पमुख्यैः च (तम्) सुदृढम् अधिवासयेत् । एवं सूदः मत्साधितम् उत्तमं सूपं प्रदद्यात् । रुचिकरात् अयं सूपः रुच्यः पित्तविनाशकः सर्वैः गुणैः समाविष्टः लघुरूपः निरामयः (च) ।

३) शर्करायुक्तम् एलाचूर्णविमिश्रितं कर्पूरधूपितं मथितं (दधि) 'मज्जिका' इति अभिधीयते ।

४) वस्त्रेण दधि निष्पीड्य द्रुतं जलं स्रावयेत् । सूदैः शर्करा-एलासमायुक्ता 'शिखरिणी' मता ।

५) यत् स्रावितं धृतं तोयं, (तत्) जीरकार्द्रकसैन्धवैः संयुक्तं, हिङ्गुधूपेन धूपितं 'मस्तु' (इति) कीर्तितम्।

वाग्विशेषाः ।

विकिरेदनु – विकिरेत् + अनु, 'अनु' इति शब्दः अत्र उपसर्गरूपेण न योजितः । स्वतन्त्ररूपेण योजितः । 'तत्पश्चात् विकिरेत् ।' इति अर्थः अस्ति ।

शब्दार्थः ।

१) सूदः – पाककर्ता, पाचकः ।
२) अहः – आदिनम्, दिनं यावत् ।
३) पेषणी – पेषणोपयुक्तौ उपलौ।
४) वितुषीकृतान् – आवरणविरहितान् ।
५) निर्मथ्य – सम्यक् मन्थनं कृत्वा ।
६) लोडयेत् – मिश्रयेत् ।
७) सुदृढम् – सुयोग्यपद्धत्या ।
८) प्रवणी – बाष्पस्थाली ।
९) निशावर्णम् – हरिद्रा ।
१०) अक्ता – लिप्ता ।
११) निष्पावः – विशिष्टप्रकारकं द्विदलं धान्यम्, ('चवळी' इति मराठी भाषायाम्)।
१२) माषः – विशिष्टप्रकारकं द्विदलं धान्यम्, ('उडीद' इति मराठी भाषायाम्)।

सन्धिविग्रहः ।

१) यद्धृतम् – यत् + धृतम् ।
२) सुवर्णार्थञ्च – सुवर्णार्थम् + च ।
३) वासनार्थन्तु – वासनार्थम् + तु।
४) लोडयेच्च – लोडयेत् + च ।
५) अवतार्यात्र – अवतार्य + अत्र ।
६) स्थापयेत्तदहस्ततः – स्थापयेत् + तत् + अहः + ततः ।
७) वस्त्रगर्भाभिरन्याभिः – वस्त्रगर्भाभिः + अन्याभिः ।
८) मज्जिकेत्यभिधीयते – मज्जिका + इति + अभिधीयते ।
९) सर्वैर्गुणैस्समाविष्टः – सर्वैः + गुणैः + समाविष्टः ।

समासविग्रहः ।

१) हिङ्गुसर्पिर्भ्याम् – हिङ्गु च सर्पिः च हिङ्गुसर्पिषी, ताभ्याम् । इतरेतरद्वन्द्वः ।
(हिङ्गु उकारान्तं नपुंसकलिङ्गम्)
२) घृताक्ता – घृतेन अक्ता । तृतीयातत्पुरुषः ।
३) शर्करायुक्तम् – शर्करया युक्तम् । तृतीयातत्पुरुषः ।
४) एलाचूर्णविमिश्रितम् – एलानां चूर्णम् एलाचूर्णम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।
एलाचूर्णेन विमिश्रितम् । तृतीयातत्पुरुषः ।
५) शर्करैलासमायुक्ता – शर्करा च एलाः च शर्करैलाः । इतरेतरद्वन्द्वः ।
शर्करैलाभिः समायुक्ता । तृतीयातत्पुरुषः ।
६) जीरकार्द्रकसैन्धवैः – जीरकाः च आर्द्रकः च सैन्धवं च जीरकार्द्रकसैन्धवानि, तैः । इतरेतरद्वन्द्वः।
७) हिङ्गुधूपेन – हिङ्गुनः धूपः, तेन । षष्ठीतत्पुरुषः ।
८) पाकज्ञः – पाकं जानाति इति । उपपदतत्पुरुषः ।
९) यथार्हम् – अर्हम् अनुसृत्य । अव्ययीभावः ।
१०) लघुरूपः – लघु रूपं यस्य सः । बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) आम्लीभूतम् - आम्ल + भू (१ प.प.), च्विरूपम् , क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , 'आम्लीभूत' । नपुंसकलिङ्गम् , द्वितीया, एकवचनम् ।
२) विकिरेत् - वि + कृ (६ प.प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) धूपयेत् - धूप् (१० उ.प. अत्र प.प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) अभिधीयते - अभि + धा (३ उ.प.), कर्मणि लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) स्थापयेत् - स्था (१ प.प.), णिजन्तम् , विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) विनिक्षिपेत् - वि + नि + क्षिप् (६ उ.प. अत्र प. प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) दधि - दधि , इकारान्तम् , नपुंसकलिङ्गम् , प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।
८) सर्पिः - सर्पिस् , सकारान्तम् , नपुंसकलिङ्गम् , प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।
९) प्रवण्याम् - प्रवणी, ईकारान्तम् , स्त्रीलिङ्गम् , सप्तमी एकवचनम् ।
१०) लोडयेत् - लुड् (१ प.प.), णिजन्तम् , विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
११) अधिवासयेत् - अधि + वस् (१ प.प.), णिजन्तम् , विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१२) प्रद्यात् - प्र+ दा (३ उ.प. अत्र प.प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) वस्त्रगर्भाभिरन्याभिः पिधाय परिपाचयेत् । २) एवं मत्साधितं सूदः प्रद्यात् सूपमुत्तमम् ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) माषस्य विदलान् कथं निस्तुषान् कुर्यात् ?
२) आम्लीभूतं माषपिष्टं कुत्र विनिक्षिपेत् ?
३) का मज्जिका इति अभिधीयते ?
४) मस्तुपेये के रुचिवर्धकाः योक्तव्याः ?
५) वितुषीकृतान् मुद्गादीन् केन शोधयेत् ?
६) पाकज्ञः सैन्धवं कुत्र क्षिपेत् ?
७) निशावर्णं किमर्थं विनिक्षिपेत् ?
८) सूपं केन लोडयेत् ?
९) सूपस्य पञ्च वैशिष्ट्यानि लिखत ।
१०) सूपपाचनार्थं कतिभागोदकम् आवश्यकम् ?
११) पाठे कानि, कति च द्विदलधान्यानि निर्दिष्टानि?

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

अग्निः, सूदः, क्लिन्नम् , मृदुः, शर्करा, सैन्धवम् , पाकज्ञः, प्रवणी, पयः, निरामयः, हरिद्रा

४. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

क्लिन्नम् , संयुक्तम् , पक्वम् , पित्तविनाशकः, निरामयः, लघुरूपः

५. पद्यांशात् योग्यं विशेषणं चिनुत ।

१) .... मुद्गादीन् । २) .... सूपे । ३) .... सूपम् ।

६. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	ब
१) आम्लीभूतम्	शिखरिणी
२) स्रावितम्	विदलान्
३) शर्करैलासमायुक्ता	माषपिष्टम्
४) क्लिन्नान्	तोयम्
५) चूर्णितम्	मरीचम्

७. मेलनं कुरुत ।

पदार्थाः	**क्रियाः**
मस्तु	मथनम्
इडलिका	निष्पीडनम्
मज्जिका	सम्पेषणम्
शिखरिणी	स्रावणम्

८. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) आम्लीभूतं माषपिष्टं वटिकासु विनिक्षिपेत् । (लट्लकारे परिवर्तयत ।)
२) पिष्टमाषान् स्थाल्यां बहुशः विमर्द्य अहः स्थापयेत् । (पूर्वकालवाचक-अव्ययं निष्कासयत ।)
३) पाकज्ञः तान् प्रवण्यां पचेत् । (लोट्लकारे परिवर्तयत ।)
४) वस्त्रेण दधि निष्पीड्य द्रुतं जलं स्रावयेत् । (पूर्वकालवाचक-अव्ययं निष्कासयत ।)

९. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) माषपिष्टं वटिकासु विनिक्षिपेत् । (तद्)
२) मुद्गादीन् शूर्पेण शोधयेत् । (तद्)
३) पाकज्ञः समभागोदकैः तान् प्रवण्यां पचेत् । (माष)
४) पयसा तं लोडयेत् । (सूप)
५) सूदः उत्तमं सूपं प्रदद्यात् । (तद्)
६) वस्त्रेण दधि निष्पीडयेत् । (तद्)

१०. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) पद्यांशात् योग्यं विशेषणं चित्वा जालरेखाचित्रं पूरयत ।

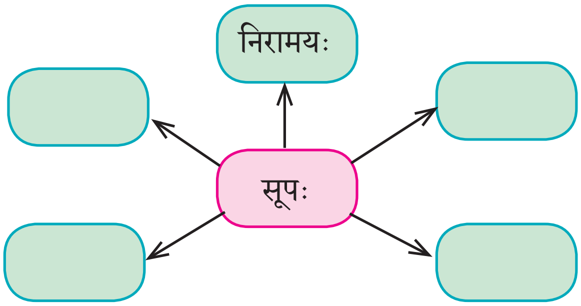

(आ) प्रवाहिजालं पूरयत ।

१)

.... → .... → .... → ....

(समभागोदकैः पचनम् , सैन्धवादीनां क्षेपणम् , शूर्पेण शोधनम् , वितुषीकरणम्)

२)

(आम्लीभूतस्य माषपिष्टस्य वटिकासु पाचनम् , माषविदलानां सम्पेषणम् , पिष्टमाषादीनां स्थापनम् , माषविदलानां निस्तुषीकरणम्)

३)

द्विदलधान्यानां नामानि ।

कुलित्थः | .... | .... | .... | ....

(इ) स्तम्भं पूरयत ।

१) स्वादवर्धकान् उचितस्तम्भे लिखत ।

इडलिका	मज्जिका	शिखरिणी	मस्तु

१) शर्करा + एला + कर्पूरः ।
२) शर्करा + एला ।
३) मरीचचूर्णम् + हिङ्गु + जीरकम् ।
४) हिङ्गु + जीरकम् + सैन्धवम् ।

२)

केन	दर्वीपुटेन	....	....	शूर्पेण
किम्	....	लोडनम्	अधिवासनम्	....

३)

किमर्थम् / प्रयोजनम्	सुवर्णार्थम्	....	रुच्यर्थम्	....
किम् / पदार्थनाम	....	हिङ्गु	....	कर्पूरपुष्पादय:

उपक्रमः –

१) 'इडली' इत्यस्य पाककृतिं पठित्वा तद्वत् अधुना स्वस्य प्रियपदार्थस्य पाककृतिं लिखत ।

साहित्यम् – चत्वारि पात्राणि तण्डुलाः, एकं पात्रं माषविदलानि, जलं लवणं च ।

कृतिः – तण्डुलाः चतुः, पञ्च होरापर्यन्तं जले स्थापयतु । माषविदलानि अर्धघण्टापर्यन्तं तथैव स्थापयतु । क्लिन्नान् तण्डुलान् माषविदलान् च पेषण्या मिश्रकेण वा पेषयतु । किञ्चित् जलं मिश्रयित्वा आरात्रि स्थापयतु । आम्लीभूतमिदं पिष्टम् इडलीपात्रस्य स्थालिकासु तैलं लेपयित्वा तासु क्षिपतु । इडलीपात्रं बाष्पपोते स्थापयित्वा पाचयतु । दशनिमेषाणामनन्तरं बाष्पेण पक्वाः इडल्यः सिद्धाः । अग्नेः अवतार्य किञ्चित् शीतलीकृत्य इडल्यः स्थालिकाभ्यः निष्कासयितुं शक्याः । एताः इडल्यः नारिकेलस्य वा चणकविदलस्य वा उपदंशेन सूपेन वा सहिताः रुचिराः भवन्ति ।

२) युट्युब-भित्तिकायां वेदिका-गीतसञ्चयस्य 'जम्बीरपानक' गीतं पश्यत ।

३) अन्यभाषायां प्रचलितानाम् एतेषां पदार्थानाम् आधुनिकानि नामानि लिखत –
मज्जिका, शिखरिणी, जीरकाः, आर्द्रकः, माषः, मरीचं चूर्णम् , घृतम् , हिङ्गु, सर्पिः, शर्करा, एला, सैन्धवम् ।

४) पञ्चपाककृतीनां लेखनं कुरुत ।

५) पाककृतिविषयकाणां संस्कृतग्रन्थानां सूचिं कृत्वा कोष्टकरूपेण रचयत ।

अ. क्र.	ग्रन्थनाम	रचयिता	कालः	विशेषः

६) बाष्पपक्वानां पदार्थानां नामानि लिखित्वा तेषु एकस्य कृतिं लिखत ।

७) अस्मिन् पाठे कति पाकविधयः सन्ति? तेषु एकस्य विधानप्रक्रियान्तरं कालानुसारं कथम् अभवत् इति लिखत ।

***

तृतीयः पाठः । सूक्तिसौरभः ।

भूमिका – सुभाषितं नाम सुष्ठु भाषितम् । सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यपूर्णानि पद्यरत्नानि । सुभाषितानि अस्माकं मनः रञ्जयन्ति ज्ञानं च वर्धयन्ति । किं कर्तव्यं, किम् अकर्तव्यम् इति सम्यक् बोधयन्ति । मानुषजीवनस्य विशेषम् अपि निर्दिशन्ति । जीवनस्य साफल्यं मार्मिकरीत्या सूचयन्ति, सर्वान् पण्डितान् आह्लादयन्ति च । सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यस्थानानि खलु ।

उपकारान् स्मरेन्नित्यम् अपकारांश्च विस्मरेत् ।
शुभे शैघ्र्यं प्रकुर्वीत अशुभे दीर्घसूत्रता ।।१।।

सुखं शेते सत्यवक्ता सुखं शेते मितव्ययी ।
हितभुक् मितभुक् चैव तथैव विजितेन्द्रियः ।।२।।

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कोऽप्रियः प्रियवादिनाम् ।।३।।

न हि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।
अवैरेण च शाम्यन्ति एष धर्मः सनातनः ।।४।।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।।५।।

क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टः रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ।।६।।

सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ।
विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ।।७।।

षट्पदः पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत् ।
तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्ति पण्डिताः ।।८।।

मुक्ताफलैः किं मृगपक्षिणां च मिष्टान्नपानैः किमु गर्दभानाम् ।
अन्धस्य दीपो बधिरस्य गीतं मूर्खस्य किं शास्त्रकथाप्रसङ्गः ।।९।।

अन्वयः ।

१. नित्यम् उपकारान् स्मरेत् । अपकारान् च विस्मरेत् । शुभे शैघ्र्यं प्रकुर्वीत । अशुभे दीर्घसूत्रता (प्रकुर्वीत)।
२. सत्यवक्ता सुखं शेते । मितव्ययी सुखं शेते । हितभुक् मितभुक् च एव (सुखं शेते) तथा एव विजितेन्द्रियः (सुखं शेते) ।
३. समर्थानां कः अतिभारः? (न कश्चित् अतिभारः) व्यवसायिनां किं दूरम्? (न किञ्चित् दूरम्) सुविद्यानां कः विदेशः? (न कोऽपि विदेशः) प्रियवादिनां कः अप्रियः? (न कोऽपि अप्रियः)
४. इह कदाचन वैराणि वैरेण न हि शाम्यन्ति; अवैरेण (वैराणि) च शाम्यन्ति, एष सनातनः धर्मः ।
५. पुराणम् इति एव न सर्वं साधु, (सर्वं) काव्यं नवम् इति च अपि न सर्वम् अवद्यं, सन्तः परीक्ष्य अन्यतरत् भजन्ते । (अपि तु) मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।
६. क्वचित् रुष्टः, क्वचित् तुष्टः, क्षणे रुष्टः, क्षणे तुष्टः, अव्यवस्थितचित्तस्य (मनुजस्य) प्रसादः अपि भयङ्करः ।
७. सम्भ्रमः स्नेहम् आख्याति । वपुः भोजनम् आख्याति । विनयः वंशम् आख्याति । भाषितं देशम् आख्याति।
८. यथा पुष्पमध्यस्थः षट्पदः सारं समुद्धरेत्, तथा पण्डिताः सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्ति ।
९. मृगपक्षिणां मुक्ताफलैः किम् ? गर्दभानां मिष्टान्नपानैः किमु च? अन्धस्य दीपो, बधिरस्य गीतं, मूर्खस्य शास्त्रकथाप्रसङ्गः किम् ?

वाग्विशेषः ।

१. 'काकु' रचना – संस्कृत भाषायाः एषा एका वैशिष्ट्यपूर्णा रचना । नवमे सुभाषिते 'किम्' पदस्य अर्थः 'कः उपयोगः?' अर्थात् उत्तररूपेण 'उपयोगः नास्ति' इत्येव उत्तरम् अपेक्षितम् । उदा – मुक्ताफलैः किं मृगपक्षिणाम्? अत्र मृगाणां पक्षिणां च कृते मुक्ताफलानां कः उपयोगः ? अर्थात् कोऽपि उपयोग नास्ति इत्येव अर्थः ।
२. पञ्चमश्लोकस्य पाठभेदः एवमपि– अन्यत्र एवमपि उक्तम्– पुराणमित्येव हि साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।

शब्दार्थः ।

१) शैघ्र्यम् – त्वरा ।
२) अवद्यम् – निन्द्यम् ।
३) दीर्घसूत्रता – विलम्बेन क्रियाकरणम् ।
४) षट्पदः – भ्रमरः ।
५) शेते – निद्राति ।

सन्धिविग्रहः ।

१) स्मरेन्नित्यम् – स्मरेत् + नित्यम् ।
२) अपकारांश्च – अपकारान् + च ।
३) क्वचिद्रुष्टः – क्वचित् + रुष्टः ।
४) वपुराख्याति – वपुः + आख्याति ।
५) परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते – परीक्ष्य + अन्यतरत् + भजन्ते ।

समासविग्रहः ।

१) विजितेन्द्रियः – विजितानि इन्द्रियाणि येन सः । बहुव्रीहिः ।
२) मध्यस्थः – मध्ये तिष्ठति इति । उपपदतत्पुरुषः ।
३) अवैरेण – न वैरेण । नञ्तत्पुरुषः ।
४) सत्यवक्ता – सत्यं वक्ति । उपपदतत्पुरुषः ।

५) मितव्ययी – मितं व्येति । उपपदतत्पुरुषः ।
६) हितभुक् – हितं भुनक्ति । उपपदतत्पुरुषः ।
७) मितभुक् – मितं भुनक्ति । उपपदतत्पुरुषः ।
८) अव्यवस्थितचित्तस्य – न व्यवस्थितम् । अव्यवस्थितम् । नञ्तत्पुरुषः ।
अव्यवस्थितं चित्तं यस्य सः । बहुव्रीहिः ।
९) षट्पदः – षट् पदाः यस्य सः । बहुव्रीहिः ।
१०) प्रियवादिनम् – प्रियं वदति इति । तम् । उपपदतत्पुरुषः ।
११) मृगपक्षिणाम् – मृगाः च पक्षिणः च । तेषाम् । इतरेतरद्वन्द्वः ।

रूपपरिचयः ।

१) विस्मरेत् – वि + स्मृ (१ प.प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम्।
२) प्रकुर्वीत – प्र+ कृ (८ उ.प. अत्र आ.प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम्।
३) शेते – शी (२ आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) शाम्यन्ति – शम् (४ प.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
५) भजन्ते – भज् (१ उ.प. अत्र आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
६) आख्याति – आ + ख्या (२ प.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) समुद्धरेत् – सम् + उद् + धृ (१ प.प.), विधिलिङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
८) गृह्णन्ति – ग्रह् (९ उ.प. अत्र प.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।
२) मूर्खस्य किं शास्त्रकथाप्रसङ्गः ।
३) न हि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।
४) सारं गृह्णन्ति पण्डिताः ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) मनुजः नित्यं कान् स्मरेत् ?
२) दीर्घसूत्रता कदा योग्या ?
३) मनुजः कदा शैघ्र्यं प्रकुर्वीत ?
४) मूढः कीदृशः ?
५) सनातनधर्मः किं पाठयति ?
६) सम्भ्रमः किम् आख्याति ?
७) कस्य प्रसादः अपि भयङ्करः ?
८) पण्डितस्य सारग्रहणं केन समम् ?

९) कः वंशम् आख्याति ?

१०) कस्य कृते शास्त्रकथाप्रसङ्गः अनुपयुक्तः ?

११) गर्दभानां कृते कस्य उपयोगः नास्ति ?

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

षट्पदः, मितव्ययी, विदेशः, स्नेहः, वपुः, पण्डितः, भोजनम् , विनयः, पुष्पम् , गर्दभः, दीपः, मूर्खः

४. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

पुराणम् , सुखम् , सन्तः, मूढः, शुभम्, उपकारः, शैघ्र्यम् , विदेशः, समर्थः, अप्रियः, वैरम्, भयङ्करः

५. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	ब
१) नवम्	मूढः
२) परप्रत्ययनेयबुद्धिः	शास्त्रेषु
३) सनातनः	काव्यम्
४) पुष्पमध्यस्थः	धर्मः
५) सर्वेषु	षट्पदः

६. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) मनुजः उपकारान् स्मरेत् । (बहुवचने परिवर्तयत ।)

२) वैरेण वैराणि न शाम्यन्ति । (एकवचने परिवर्तयत ।)

३) पण्डिताः सारं गृह्णन्ति । (एकवचने परिवर्तयत ।)

४) षट्पदः सारं समुद्धरेत् । (बहुवचने परिवर्तयत ।)

५) मनुजः अपकारान् विस्मरेत् । (लोट्लकारे परिवर्तयत ।)

६) षट्पदः सारं समुद्धरेत् । (लट्लकारे परिवर्तयत ।)

७. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) मनुजः <u>उपकारान्</u> नित्यं स्मरेत् । (तद्)

२) <u>सत्यवक्ता</u> सुखं शेते । (तद्)

३) सम्भ्रमः <u>स्नेहम्</u> आख्याति । (तद्)

४) <u>पण्डिताः</u> सारं गृह्णन्ति । (तद्)

५) <u>अव्यवस्थितचित्तस्य</u> प्रसादः अपि भयङ्करः । (तद्)

८. पृथक्करणं कुरुत ।

अ) स्तम्भं पूरयत ।

केन	कस्य
	वपुषः
भाषितेन	
सम्भ्रमेण	
	वंशस्य

आ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१.

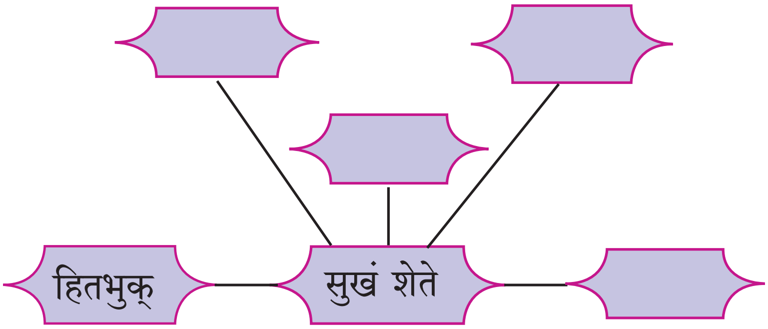

२.

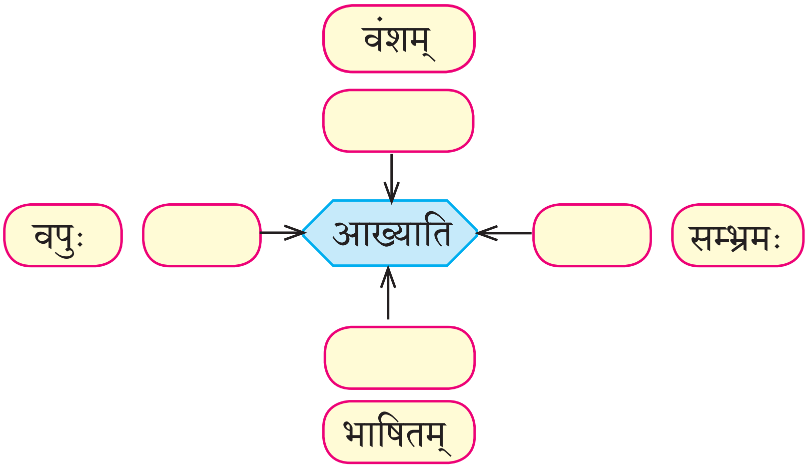

उपक्रमः – निम्नलिखितान् विषयान् आधृत्य सुभाषितसङ्ग्रहं कुरुत ।
१) क्षमा २) पण्डितः ३) आरोग्यम्

***

कथारञ्जनी

एकं गुरुकुलम् आसीत् । तत्र एकः गुरुः आसीत् । गुरुः महापण्डितः आसीत् । एकः बालकः गुरुकुलम् आगच्छत्, अवदत्, – 'अहं भवतः शिष्यः भवितुम् इच्छामि ।' गुरुः अभाषत– 'तदर्थम् एका परीक्षा विद्यते ।' शिष्यः अवदत् – 'भवतु' । गुरुः अपृच्छत् – 'देवः कुत्र अस्ति ?' शिष्यः प्रत्यवदत् – 'देवः सर्वत्र अस्ति । सः कुत्र नास्ति इति भवान् एव कथयतु,' इति । तस्य उत्तरं श्रुत्वा गुरुः सन्तुष्टोऽभवत् । सः बालकं स्वशिष्यरूपेण स्व्यकरोत् ।

चतुर्थः पाठः । गीतामृतम् ।

भूमिका – महाभारतस्य भीष्मपर्वान्तर्गता श्रीमद्भगवद्गीता नाम विश्वमान्यः ग्रन्थः। भारतीयतत्त्वज्ञानस्य मूलाधारः खलु एषः ग्रन्थः । किं बहुना, मानसशास्त्रं, व्यवस्थापनशास्त्रम् इत्यादीनाम् आधुनिकज्ञानशाखानां कृतेऽपि गीता साहाय्यकारिणी । साम्प्रतकालेऽपि जटिलायां जीवनपद्धत्यां गीतायाः उपदेशः सम्यक् मार्गदर्शनं करोति ।

अत्र भगवद्गीतायाः द्वितीय-तृतीयाध्यायतः केचन श्लोकाः सङ्गृहीताः । अस्माकम् इन्द्रियाणि चञ्चलानि। तानि सर्वदा ऐहिकसुखम् इच्छन्ति । मनः अपि तैः कर्षितम् ऐहिकसुखानि अनुधावति । अतः इन्द्रियसंयमनेन मनोनिग्रहः करणीयः । तदनु ऋते फलापेक्षायाः नियतं विहितं च कर्म सततम् आचरितव्यम्, कर्म नैव त्याज्यं, किन्तु कर्मफलासक्तिः एव त्याज्या इति सन्देशः अत्र बोधितः ।

कर्मयोगः

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।। १।।
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।। २।।
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।। ३।।
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।। ४।।
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ।। ५।।

इन्द्रियनिग्रहः

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ।।६।।
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ।।७।।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ।। ८।।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।। ९।।
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । १०।।

अन्वयः

१) (हे अर्जुन) ते (तव) अधिकारः कर्मणि एव । फलेषु (ते अधिकारः) कदाचन (अपि) मा (अस्तु)। (त्वं) कर्मफलहेतुः मा भूः । अकर्मणि ते सङ्गः मा अस्तु ।

२) हे धनञ्जय, सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा योगस्थः (भूत्वा/सन्) (त्वं) कर्माणि कुरु। (यतः) समत्वं योगः उच्यते ।

३) श्रेष्ठः यत् यत् (कर्म) आचरति इतरः जनः तत् तत् एव (कर्म आचरति) । सः यत् प्रमाणं कुरुते, तत् लोकः अनुवर्तते ।

४) त्वं नियतं कर्म कुरु । अकर्मणः हि कर्म ज्यायः । अकर्मणः ते शरीरयात्रा अपि च न प्रसिद्ध्येत् ।

५) तस्मात् असक्तः (सन्) सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तः (सन्) कर्म आचरन् पूरुषः हि परम् आप्नोति ।

६) हे कौन्तेय, एतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा दुष्पूरेण च कामरूपेण अनलेन ज्ञानम् आवृतम् ।

७) यथा धूमेन वह्निः मलेन आदर्शः च आव्रियते, यथा उल्बेन गर्भः आवृतः तथा तेन (कामेन) इदम् (ज्ञानम्) आवृतम् ।

८) इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः च अस्य (कामस्य) अधिष्ठानम् उच्यते । एषः (कामः) एतैः (इन्द्रियमनोबुद्धिभिः) ज्ञानम् आवृत्य देहिनं विमोहयति ।

९) यः कर्मेन्द्रियाणि संयम्य मनसा इन्द्रियार्थान् (एव) स्मरन् आस्ते सः विमूढात्मा मिथ्याचारः (इति बुधैः) उच्यते ।

१०) (यथा) कूर्मः सर्वशः अङ्गानि संहरते (तथा) इव यदा अयम् (पूरुषः) इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियाणि सर्वशः संहरते (तदा) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

वाग्विशेषः ।

मा भूः - अत्र 'मा अभूः' इति मूलवाक्यम् । 'मा' इति निषेधवाचक-अव्यययोगेन 'अ' आगमस्य लोपः।

शब्दार्थः ।

१) धनञ्जयः - अर्जुनः, कौन्तेयः ।
२) समत्वम् - सन्तुलनम् ।
३) ज्यायः - श्रेष्ठम् ।
४) परम् - मोक्षम् ।
५) उल्बः/उल्बम् - गर्भास्तरणम् ।
६) मिथ्याचारः - दाम्भिकः ।
७) इन्द्रियार्थः - इन्द्रियस्य विषयः । (यथा नेत्रस्य रूपम् , कर्णस्य शब्दः।)

सन्धिविग्रहः ।

१) कर्मण्येवाधिकारस्ते - कर्मणि + एव + अधिकारः + ते ।
२) कर्मफलहेतुर्भूर्मा - कर्मफलहेतुः + भूः + मा ।
३) सङ्गोऽस्त्वकर्मणि - सङ्गः + अस्तु + अकर्मणि ।
४) श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः - श्रेष्ठः + तत् + तत् + एव+ इतरः + जनः ।

५) यथोल्बेनावृतः - यथा + उल्बेन + आवृतः ।

६) बुद्धिरस्याधिष्ठानम् - बुद्धिः + अस्य + अधिष्ठानम् ।

७) एतैर्विमोहयत्येषः - एतैः + विमोहयति + एषः ।

८) कूर्मोऽङ्गानीव - कूर्मः + अङ्गानि + इव ।

९) प्रसिद्ध्येदकर्मणः - प्रसिद्ध्येत् + अकर्मणः ।

समासविग्रहः ।

१) कर्मफलहेतुः - कर्मणः फलम् । षष्ठीतत्पुरुषः । कर्मफलं हेतुः यस्य सः । बहुव्रीहिः ।

२) अकर्मणि - न कर्म, तस्मिन् । नञ्तत्पुरुषः ।

३) योगस्थः - योगे तिष्ठति इति । उपपदतत्पुरुषः ।

४) सिद्ध्यसिद्ध्योः - सिद्धिः च असिद्धिः च । तयोः । इतरेतरद्वन्द्वः ।

५) असक्तः - न सक्तः । नञ्तत्पुरुषः ।

६) विमूढात्मा - विमूढः आत्मा यस्य सः । बहुव्रीहिः ।

७) मिथ्याचारः - मिथ्या आचारः यस्य सः । बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) कर्मणि - कर्मन् , अन्नन्तम् , नपुंसकलिङ्गम् , सप्तमी, एकवचनम् ।

२) अस्तु - अस् (२ प.प.), लोट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

३) कुरु - कृ (८ उ.प. अत्र प.प.), लोट् , मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

४) उच्यते - वच् (२ प.प.)/ ब्रू (२ उ.प.), कर्मवाच्यम् लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

५) आप्नोति - आप् (५ प.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

६) आव्रियते - आ+वृ (५ उ.प.), कर्मवाच्यम् लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

७) आवृतम् - आ+वृ (५ उ.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , नपुंसकलिङ्गम् , प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।

८) विमोहयति - वि+मुह् (४ प.प.), णिजन्तम् , लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

९) संहरते - सम्+हृ (१ उ.प.अत्र आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१०) अयम् - इदम् , सर्वनाम, पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।

११) आस्ते - आस् (२ आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१२) मनसा - मनस् , सकारान्तम् , नपुंसकलिङ्गम् , तृतीया, एकवचनम् ।

१३) स्मरन् - स्मृ (१ प.प.), शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।

१४) ज्यायः - 'प्रशस्य' ईयस् प्रत्ययान्तम् , भाववाचकविशेषणम् , नपुंसकलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम्।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) तथा तेनेदमावृतम् ।
२) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।
३) मिथ्याचारः स उच्यते ।
४) यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
५) कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
६) नियतं कुरु कर्म त्वम् ।
७) समत्वं योग उच्यते ।
८) तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) मनुजस्य सङ्गः कस्मिन् मा अस्तु ?
२) योगः नाम किम् ?
३) कीदृशः पूरुषः परम् आप्नोति ?
४) इतरः जनः किम् आचरति ?
५) लोकः किम् अनुवर्तते ?
६) वह्निः केन आव्रियते ?
७) मलेन कः आव्रियते ?
८) गर्भः केन आवृतः ?
९) ज्ञानं केन आवृतम् ?
१०) कामः कं विमोहयति ?
११) निग्रही मनुजः केन सदृशम् इन्द्रियाणि संहरते ?
१२) कामस्य अधिष्ठानानि कानि ?
१३) निग्रही मनुष्यः इन्द्रियाणि केभ्यः संहरते ?

३. वाक्यं सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) मनुजः क्षणमपि अकर्मकृत् न तिष्ठति ।
२) इतरः जनः श्रेष्ठम् अनुवर्तते ।
३) सक्तः पूरुषः परम् आप्नोति ।
४) कामेन ज्ञानम् आवृतम् ।
५) कामः देहिनं न विमोहयति ।

४. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

हेतुः, जनः, धूमः, वह्निः, मनः, बुद्धिः, कूर्मः, मिथ्याचारः, फलम् , धनञ्जयः, शरीरम् , ज्ञानम्

५. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

सङ्गः, असक्तः, सिद्धिः, आवृतम् , प्रतिष्ठिता, मिथ्याचारः, श्रेष्ठः, ज्ञानम्

६. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	ब
१) इतरः	अनलेन
२) असक्तः	जनः
३) नित्यवैरिणा	पूरुषः

७. पाठ्यांशात् पूर्वकालवाचकं त्वान्तम् अव्ययं तथा पूर्वकालवाचकं ल्यबन्तम् अव्ययं चिनुत ।

८. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) लोकः श्रेष्ठम् अनुवर्तते । (बहुवचने परिवर्तयत ।)
२) कूर्मः अङ्गानि संहरते । ('कूर्माः' योजयत ।)

३) त्वं कर्मफलहेतुः मा भूः । (लोट्लकारे परिवर्तयत ।)

४) प्रज्ञावान् इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः संहरते । (विधिलिङ्लकारे परिवर्तयत ।)

५) त्वं सङ्गं त्यक्त्वा कर्माणि कुरु । ('त्वं' स्थाने 'भवान्' योजयत ।)

६) त्वं सततं कार्यं कर्म समाचर । ('त्वं' स्थाने 'भवान्' योजयत ।)

७) त्वं सङ्गं त्यक्त्वा कर्माणि कुरु । (पूर्वकालवाचकम् अव्ययं निष्कासयत ।)

८) उल्बेन गर्भः आवृतः । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)

९) धूमेन आव्रियते वह्निः । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)

९. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) मनुजस्य अधिकारः कर्मणि एव । (तद्)

२) सः यत् प्रमाणं कुरुते तदेव इतरः जनः । (श्रेष्ठ)

३) अकर्मणः ते शरीरयात्रा न प्रसिद्ध्येत् । (तद्)

४) पूरुषः परम् आप्नोति । (तद्)

५) एतेन ज्ञानम् आवृतम् । (काम)

६) इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः अस्य अधिष्ठानम् उच्यते । (काम)

७) कामः देहिनं विमोहयति । (तद्)

८) विमूढात्मा इन्द्रियार्थान् मनसा स्मरन् आस्ते । (तद्)

९) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । (मनुज)

१०. पृथक्करणम् ।

स्तम्भं पूरयत ।

१)

केन आवृतम्	किम् आवृतम्
धूमेन	
मलेन	
उल्बेन	
तेन (कामेन)	

२)

कः संहरते	प्राज्ञः	
केभ्यः संहरते		सर्वशः
कानि संहरते		

***

पञ्चमः पाठः । अथातो रसजिज्ञासा ।

भूमिका – खाद्यसंस्कृतिप्रधाने अस्मिन् युगे सर्वे वयं खाद्यरससेवने आकण्ठं निमग्नाः । किन्तु योग्यतया सेवनेन रसानां के लाभाः, अयोग्यतया सेवनेन तेषां के च दुष्परिणामाः भवन्ति इति विषये जागृतिः न दृश्यते । एतद्विषये युववर्गे जागरूकता भवेत् इति हेतुना एषा 'रसजिज्ञासा' अत्र समाविष्टा ।

आयुर्वेदाचार्याणां चरकसुश्रुतवाग्भटानां ग्रन्थाः 'बृहत्त्रयी' इति नाम्ना ख्याताः । वाग्भटाचार्यः अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य तथा च अष्टाङ्गहृदयस्य रचनाकारः । अष्टाङ्गसङ्ग्रहे षट् स्थानानि (विभागाः) सन्ति । सूत्र-शारीर-निदान-चिकित्सा-कल्प-उत्तरस्थानानीति । एतेषु आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि व्याख्यातानि ।

प्रथमे सूत्रस्थाने अष्टादशोऽध्यायः रसभेदीयोऽध्यायः । शरीरे रसानां के सुपरिणामाः विपरीताः परिणामाः च भवन्ति, रसानां कानि कार्याणि सन्ति इति विस्तरेण व्याख्यातम् ।

ग्रन्थ एषः रचनाकारस्य शास्त्रज्ञानं तथा च शास्त्ररचनाचातुर्यं प्रकटीकरोति ।

अथातः रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन । तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिम्पति। इन्द्रियाणि प्रसादयति, देहं प्रह्लादयति, षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः । अम्लस्तु जिह्वामुद्वेजयति, उरःकण्ठं विदहति, मुखं स्रावयति, अक्षिभ्रुवं सङ्कोचयति, दर्शनाद्धर्षयति रोमाणि च। लवणो मुखं विष्यन्दयति, कण्ठकपोलं विदहति, अन्नं प्ररोचयति । तिक्तो विशदयति वदनं, विशोधयति कण्ठं, प्रतिहन्ति रसनम्। कटुको भृशमुद्वेजयति जिह्वाग्रं, चिमचिमायति कण्ठकपोलं, स्रावयति मुखाक्षिनासिकं, विदहति देहम्। कषायस्तु जडयति जिह्वां, बध्नाति कण्ठं, पीडयति हृदयम् ।

तत्र मधुरः रसः बल-वर्ण-इन्द्रिय-त्वक्-केश-कण्ठहितः, प्रीणनः, मूर्च्छातृष्णाप्रशमनः, स्निग्धः, शीतो, मृदुर्गुरुश्च । एवंगुणोऽपि स अत्युपयुज्यमानः लोचनगदान् चावहेत्। अम्लः शीतस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि, रोचनः, पाचनः, दीपनः, स्निग्धो, हृद्यश्च । जनयति शिथिलत्वं सेवितः सोऽति देहे कफ-पाण्डुता-रुग्विघातान्। लवणः सर्वरसप्रत्यनीको, दीपनो, रोचनः, पाचनः, हरति पवनं, विष्यन्दयति कफं, विशोधयति स्रोतांसि । क्षत-विष-मदवृद्धिं करोति, क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन । तिक्तः स्वयमरोचिष्णुः, अरुचि-विष-कण्डूहरः मेध्यश्च । खर-विशद-रौक्ष्यभावैः सोऽतिसमासेवितः मूर्च्छा-ग्लानि-भ्रम-वातरोगान् परुषत्वं च कुर्यात् । कटुकः स्थौल्य-कृमि-वक्त्ररोग-कण्डूप्रशमनः, शोषयत्यन्नं, स्फुटयतीन्द्रियाणि, भिनत्ति शोणितसङ्घातम्। कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णा-मद-मूर्च्छा-वमि-मोह-देहसादान्। कषायो बलासं सपित्तं सरक्तं निहन्त्याशु अतिरुक्षः। अत्यभ्यासात् सोऽपि तृष्णाऽऽध्मानपक्षाघातादींश्च कुर्यात् ।

वाग्विशेषः ।

१. रसभेदीयः – अध्यायस्य शीर्षकं 'रसभेदीयः अध्यायः' इति अस्ति । यतः अत्र रसानां षट् प्रकाराः वर्णिताः । अतः सः रसभेदीयः ।

२. सर्वरसप्रत्यनीकः लवणः – लवणरसस्य स्वादः इतरेषां रसानां स्वादं नाशयति । अत एव सः 'सर्वरसप्रत्यनीकः'।

३. अथातो रसजिज्ञासा – भारतीय–पारम्परिक–शास्त्रग्रन्थानां रचनायाः एकः विशेषः अस्ति । सर्वे शास्त्रग्रन्थाः 'अथातो......जिज्ञासा' इत्येवं प्रकारेण विषयम् अनुसृत्य आरभन्ते । यथा – 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा', 'अथातो धर्मजिज्ञासा' । तद्वत् एव एतस्य पाठस्य शीर्षकम् अस्ति 'अथातो रसजिज्ञासा ।'

शब्दार्थः ।

१) स्वादुः – मधुरः, मिष्टः ।
२) षोढा – षट्प्रकारेण ।
३) लोचनगदः – नेत्ररोगः ।
४) मेध्यः – बुद्धिविवर्धकः ।
५) दीपनः – जठराग्निप्रदीपनः ।
६) बलासः – श्लेष्मा ।
७) रुग्विघातः – आघातेन उत्पन्नः व्रणः ।
८) आध्मानम् – शोथः ।
९) पाण्डुता – विवर्णता, तेजोहीनता ।
१०) उद्वेजयति – उद्वेगं जनयति ।
११) सर्वरसप्रत्यनीकः – सर्वरसविरोधी ।
१२) प्ररोचयति – रुचिं निर्माति ।
१३) क्षतम् – व्रणः ।
१४) विशदयति – स्वच्छीकरोति ।
१५) अरोचिष्णुः – अरुचिकरः ।
१६) विशोधयति – शुद्धिं करोति ।
१७) शोणितम् – रुधिरम्, रक्तम् ।
१८) विष्यन्दयति – विलयनं करोति ।
१९) सङ्घातः – घनीभूता अवस्था ।
२०) स्फुटयति – चैतन्यं जनयति ।
२१) शोणितसङ्घातः – घनीभूतं रुधिरम् ।
२२) चिमचिमायति – दाहम् उत्पादयति ।
२३) वमिः – वमनेच्छा ।
२४) क्षपयति – नष्टं करोति ।
२५) अम्ल: – जिह्वा–दन्तोद्वेगकारी रसविशेष: ।

सन्धिविग्रहः ।

१) सोऽपि – सः + अपि ।
२) अम्लस्तु – अम्लः + तु ।
३) दर्शनाद्धर्षयति – दर्शनात् +हर्षयति ।
४) लवणो मुखम् – लवणः + मुखम् ।
५) अत्युपयुज्यमानः – अति + उपयुज्यमानः।
६) निहन्त्याशु – निहन्ति + आशु ।
७) कषायस्तु – कषायः + तु ।
८) एवंगुणोऽपि – एवंगुणः + अपि ।
९) शोषयत्यन्नम् – शोषयति + अन्नम् ।
१०) कुरुतेऽतिनिषेवितः – कुरुते+अतिनिषेवितः।
११) चावहेत् – च + आवहेत् ।
१२) स्फुटयतीन्द्रियाणि – स्फुटयति+इन्द्रियाणि।
१३) सोऽतिसमासेवित: – सः+अतिसमासेवितः।
१४) स्वादुरास्वाद्यमानः – स्वादु:+आस्वाद्यमानः।
१५) स्निग्धो हृद्यश्च – स्निग्धः + हृद्यः + च।
१६) शीतो मृदुर्गुरुश्च – शीतः+मृदुः+गुरुः+च।
१७) शीतस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि –शीतस्पर्शः+बोधयति+इन्द्रियाणि ।

समासविग्रहः ।

१) षट्पदपिपीलिका:– षट्पदा: च पिपीलिका: च । इतरेतरद्वन्द्वः ।
२) अक्षिभ्रुवम् – अक्षिणी च भ्रुवौ च एतेषां समाहार: । समाहारद्वन्द्वः ।
३) कण्ठकपोलम् – कण्ठ: च कपोलौ च एतेषां समाहार: । समाहारद्वन्द्वः ।
४) जिह्वाग्रम् – जिह्वाया: अग्रम् । षष्ठीतत्पुरुष: ।
५) शीतस्पर्श: – शीत: स्पर्श: यस्य स: । बहुव्रीहि: ।
– शीत: स्पर्श: । कर्मधारय: ।

६) अरोचिष्णुः – न रोचिष्णुः । नञ्तत्पुरुषः ।
७) शोणितसङ्घातः – शोणितस्य सङ्घातः । षष्ठीतत्पुरुषः ।
८) देहसादः – देहस्य सादः । षष्ठीतत्पुरुषः ।
९) सपित्तः – पित्तेन सह । सहबहुव्रीहिः ।
१०) सरक्तः – रक्तेन सह । सहबहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) व्याख्यास्यामः – वि + आ+ ख्या (२ प.प.), लृट् , उत्तमपुरुषः, बहुवचनम् ।
२) विपरिणमते – वि + परि + नम् (१ आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) उद्वेजयति – उद् + विज् (३ उ.प.), णिजन्तम् , लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) विष्यन्दयति – वि + स्यन्द् (१ प.प.), णिजन्तम्, लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

व्याकरणविशेषः / रचनाविशेषः ।

१) णिजन्तप्रयोगः – अस्मिन् पाठे णिजन्तरचना आधिक्येन दृश्यते ।
यथा – विष्यन्दयति, प्ररोचयति, विशोधयति, स्रावयति, जनयति ।
२) ण्यन्तप्रयोगः – नाम्नां धातुरूपं विधाय कृतः ण्यन्तप्रयोगः (नामधातवः) अपि संस्कृतस्य विशेषः । यथा 'चिमचिमायति'। 'चिमचिम' इति ध्वन्यनुकारिशब्दः 'दाहभावनां' दर्शयितुम् उपयुज्यते । चिमचिमम् उत्पादयति – चिमचिमायति ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ।
२) तिक्तो विशदयति वदनम् ।
३) कषायस्तु जडयति जिह्वाम् ।
४) अम्लः शीतस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि रोचनः पाचनः दीपनः स्निग्धो हृद्यश्च ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) रसः कतिधा विपरिणमते?
२) मधुरः रसः केषाम्/कासाम् इष्टतमः?
३) मधुररसः कस्य प्रशमकः?
४) मधुररसः लोचनगदान् कदा आवहति?
५) सर्वरसविरोधी रसः कः?
६) लवणस्य अतिसेवनेन किं क्षीयते?
७) कः रसः अन्नं शोषयति?
८) कषायस्य अत्यभ्यासात् किं भवति?

३. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत।

१) रसः पृथग्विपरिणमते, यतः ...

१) तस्य मधुरादिभेदाः सन्ति । २) सः आस्वाद्यमानः अस्ति ।

२) तिक्तः अतिसमासेवितः परुषत्वं करोति, यतः ...

१) तस्मिन् खरविशदरौक्ष्यभावाः सन्ति । २) सः वातरोगान् करोति ।

३) मधुररस: मूर्च्छातृष्णाप्रशमन:, यत: ...

१) स: प्रीणन: अस्ति।

२) स: स्निग्ध: शीत: च अस्ति।

४. वाक्यं सत्यम् असत्यं वा लिखत ।

१) स्वादु: षट्पदपिपीलिकानामनिष्टतम:।

२) अम्ल: उर:कण्ठं विदहति।

३) कटुक: प्रतिहन्ति रसनम् ।

४) कषाय: हृदयपीडक: ।

५) मधुरस्य अभाव: लोचनगदान् आवहति।

६) यदा लवण: अतिसेवित: तदा स: क्षत-विष-मदान् क्षपयति ।

७) कटुक: कण्डूवर्धक: ।

५. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

मुखम् , जिह्वा, देह:, षट्पद:, अक्षि, मृदु:, स्वादु:, तृष्णा, गद:, बलास:, आध्मानम् , शोणितम् , विषम् , पवन:

६. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

मृदु:, गुरु:, शिथिलत्वम् , विषम् , अरुचि:

७. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	ब
१) आस्वाद्यमान:	लवण:
२) कण्ठहित:	तिक्त:
३) सर्वरसप्रत्यनीक:	अम्ल:
४) अरोचिष्णु:	मधुर:
५) अतिरुक्ष:	कटुक:
६) हृद्य:	स्वादु:
७) वक्त्ररोगकण्डूप्रशमन:	कषाय:

८. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) अम्ल: उर: कण्ठं विदहति । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)

२) तिक्त: रसनं प्रतिहन्ति । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)

३) अथात: रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्याम: । (एकवचने परिवर्तयत ।)

९. लकारपरिवर्तनं कुरुत ।

१) अथात: रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्याम:। (लङ्-लकारे परिवर्तयत ।)

२) मधुररस: लोचनगदान् चावहेत् । (लृट्-लकारे परिवर्तयत ।)

३) तिक्त: शोणितसङ्घातं भिनत्ति । (विधिलिङ्-लकारे परिवर्तयत।)

४) कषाय: बलासं निहन्ति । (लृट्-लकारे परिवर्तयत।)
५) कषाय: अत्यभ्यासात् तृष्णाऽऽध्मानपक्षाघातादींश्च कुर्यात् । (लट्-लकारे परिवर्तयत ।)

१०. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) स्वादुरस: इन्द्रियाणि प्रसादयति । (तद्)
२) कषाय: जिह्वां जडयति । (तद्)
३) लवण: स्रोतांसि विशोधयति । (तद्)
४) अतिसमासेवित: स: परुषत्वं कुर्यात् । (तिक्त)
५) अत्यभ्यासात् स: अपि पक्षाघातादीन् च कुर्यात् । (कषायरस)

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

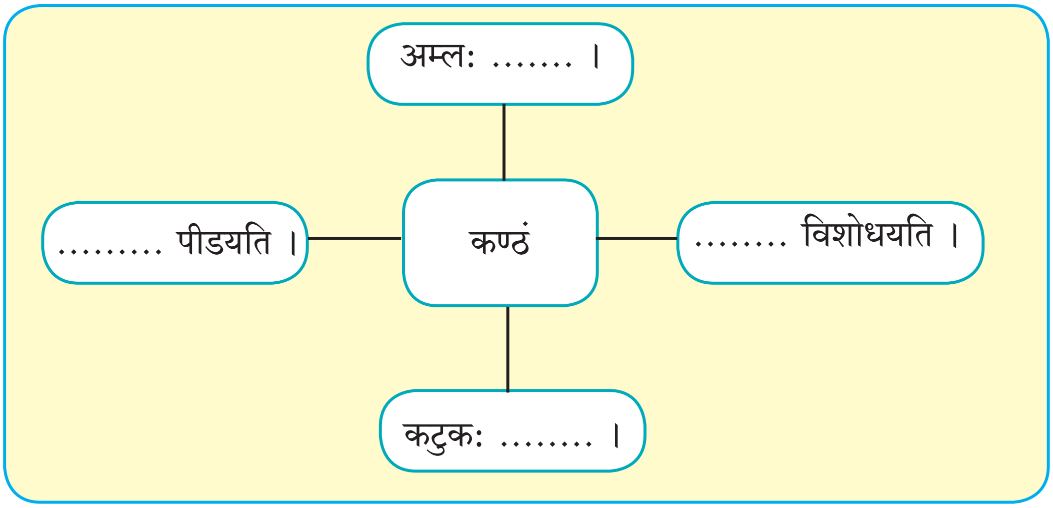

(आ) वृक्षरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

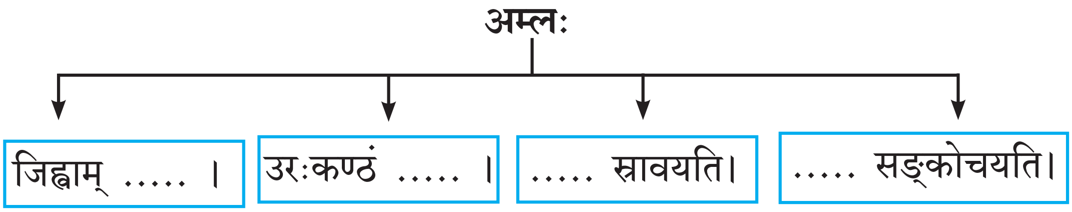

२) **स्वादुः**

- मुखम् → [ ]
- [ ] → प्रसादयति
- [ ] → प्रह्लादयति
- षट्पदपीपिलिकानाम् → [ ]

३) **कटुकः**

- जिह्वाग्रं → [ ]
- कण्ठकपोलं → [ ]
- मुखाक्षिनासिकं → [ ]
- देहम् → [ ]

उपक्रमः – स्वस्य सन्तुलित आहार-नियोजन-कोष्टकं कृत्वा तत्र के रसाः न्यूनाः इति लिखत ।

***

कथारञ्जनी

एकः धनिकः । तस्य विशालं गृहम् । अपारम् ऐश्वर्यम् किन्तु सुखं नास्ति । सर्वदा चिन्ता । तस्य गृहस्य पार्श्वे एकस्य निर्धनस्य कुटीरम् । तत् जीर्णम् । निर्धनस्य गृहे धनं नास्ति । प्रतिदिनं भोजनं नास्ति ।

एकः मध्याह्नः । निर्धनस्य भोजनं नास्ति । तथापि सः सन्तोषेण गायति । एतत् धनिकः शृणोति । सः पृच्छति – ''भवतः धनं नास्ति । भोजनं नास्ति । तथापि सन्तोषः अस्ति । मम धनम् अस्ति । ऐश्वर्यम् अस्ति। तथापि सन्तोषः नास्ति । एतत् किमर्थम्?'' इति ।

तदा निर्धनः वदति – '' महोदय ! एषः वसन्तकालः । सर्वत्र सौन्दर्यम् । अहं तत् पश्यामि । गायामि। यत् 'अस्ति' तत् अहं पश्यामि । अतः सन्तोषेण गायामि । भवान् यत् 'नास्ति' तत् पश्यति ।'' एवं निर्धनस्य वचः श्रुत्वा धनिकः प्राकृतिकं सौन्दर्यम् अनुभवन् चिन्तां त्यक्तवान् ।

द्वितीयमण्डलम् ।

सङ्कलितभाषाभ्यासः -२

१. गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत ।

क) अवबोधनम् ।

१) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

भारतीयजनसञ्चारसंस्थाद्वारा संस्कृतपत्रकारिता-अभ्यासक्रमः आरब्धः । यतः ...

प) युवकाः वृत्तिरूपेण संस्कृत-पत्रकारितां स्वीकुर्वन्तु ।

फ) 'संस्कृतम्' प्राचीनभाषा अस्ति ।

२) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

'वार्तावलिः' इत्येतस्य कार्यक्रमस्य के द्वे वैशिष्ट्ये ?

३) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

आधुनिकसमाजमाध्यमेषु संस्कृतस्य उपयोजनं नास्ति ।

४) एषः गद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

संस्कृतमाध्यमेन पत्रकारिता शनैः शनैः प्रगतिपथम् अगच्छत् । ऑगस्टमासस्य एकविंशतितमे दिने चतुर्नवनवैकतमे ख्रिस्ताब्दे (२१ ऑगस्ट १९९४) दूरदर्शनेन साप्ताहिकं संस्कृतवार्तापत्रं प्रसारितम्। साम्प्रतं दूरदर्शनद्वारा प्रतिसप्ताहं प्रसार्यमाणः 'वार्तावलिः' इति कार्यक्रमः विशेषोल्लेखनीयः। तस्य आशयवैविध्यं रोचकं प्रस्तुतीकरणं च प्रेक्षकान् रञ्जयतः ।

एवं संस्कृतमाध्यमेन पत्रकारितायाः मार्गक्रमणं लक्षणीयम् । संस्कृतभाषा न केवलं पुराणकथाविषये सीमिता अपि तु आधुनिककाले प्रचलिताः सर्वे विषयाः संस्कृतभाषया वर्णयितुं शक्याः। अतः नैके जनाः संस्कृतपत्रकारितया संस्कृतं प्रति आकृष्टाः । संस्कृतेन पत्रकारितां युवकाः वृत्तिरूपेण अपि स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति इति विचारेण भारतीय-जनसञ्चार-संस्था (IIMC) द्वारा संस्कृत-पत्रकारिता-अभ्यासक्रमः अपि आरब्धः। आधुनिकसमाजमाध्यमेषु अपि संस्कृतस्य उपयोजनं बहुशः दृश्यते । तत्कृते संस्कृतज्ञानाम् आवश्यकता वर्तते। अतः संस्कृतज्ञानां युवकानां कृते विस्तृतं कार्यक्षेत्रम् उपलब्धम् ।

ख) शब्दज्ञानम् ।

१) अधोरेखितशब्दस्य कृते प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

संस्कृतज्ञानां युवकानां कृते विस्तृतं कार्यक्षेत्रम् उपलब्धम् ।

२) विशेषणे लिखत ।

.... , ... विषयाः ।

३) गद्यांशे आगते हेत्वर्थक-धातुसाधित-अव्यये लिखत ।

२. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) तिक्तो विशदयति वदनम् । २) संस्कृतभाषायाः प्रसारः इत्यपि एतासां पत्रिकाणाम् उद्दिष्टम् ।

३. पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत ।

क) अवबोधनम् ।

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत । गर्भः केन आवृतः ?

२. एतेन ज्ञानम् आवृतम् । (सर्वनामस्थाने 'काम' प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।)

३. एषः पद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ।।
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ।।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ।।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।।

ख) शब्दज्ञानम् ।

१. विशेषणद्वयं लिखत । ...., ... अनलेन

२. द्वे पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्यये चिनुत ।

३. पद्यांशतः द्वौ समानार्थकौ शब्दौ चिनुत । अग्निः- .... , ... ।

४. पृथक्करणम्-वृक्षरेखाचित्रं पूरयत ।

कुलित्थ-माष-निष्पाव-तुवरी-चणकादयः । शूर्पेण शोधयेत् सम्यक् मुद्गादीन्वितुषीकृतान् ।।

द्विदलधान्यानां नामानि

कुलित्थः ....

५. पृथक्करणम्-जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अयं रुचिकरात्सूपः रुच्यः पित्तविनाशकः ।
सर्वैर्गुणैस्समाविष्टो लघुरूपो निरामयः ।।

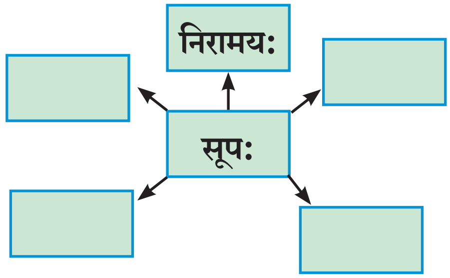

६. अन्वयपूर्तिं कुरुत ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य .... मिथ्याचारः स उच्यते ।

अन्वयः : - यः .... संयम्य .... इन्द्रियार्थान् (एव) स्मरन् .... , सः विमूढात्मा .... (इति बुधैः) उच्यते ।

७. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) वस्त्रगर्भाभिरन्याभिः पिधाय परिपाचयेत् । २) मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

८. माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत ।

उपकारान् स्मरेन्नित्यम् अपकारांश्च विस्मरेत् । शुभे शैघ्र्यं प्रकुर्वीत अशुभे दीर्घसूत्रता ।।
सुखं शेते सत्यवक्ता सुखं शेते मितव्ययी । हितभुक् मितभुक् चैव तथैव विजितेन्द्रियः ।।
सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् । विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ।।
षट्पदः पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत् । तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्ति पण्डिताः ।।